

Г.Г. МЕЗЕНЦЕВА – АРХЕОЛОГ, МУЗЕЄЗНАВЕЦЬ, ПЕДАГОГ

До видання цього збірника та написання його першої статті спонукав ряд обставин. Київський національний університет ім. Тараса Шевченка готується до свого ювілею – 170-річчя з часу заснування. Пишеться оновлена історія навчального закладу, розпочато реекспозицію Музею історії університету. Все це привертає увагу до вивчення окремих сторінок вузу, його підрозділів, життя та діяльності викладачів, вихованців. До них відносимо Г.Г. Мезенцеву – професора історичного факультету, прізвище якої вперше зустрічає на сторінках підручника кожен першокурсник, вивчаючи вітчизняну археологію. Йдеться про наслідки її археологічних досліджень на терені Канівського університетського заповідника, де тим самим студентам доводиться проходити археологічну практику, продовжуючи розкопки слов'янського поселення, розпочаті Галиною Георгіївною. То цілком природний інтерес майбутніх істориків до вченої-археолога, яка пов'язала найкращі роки свого життя з університетом, кафедрою археології та музеєзнавства. Вона належала до того покоління викладачів кафедри, яких є всі підстави вважати активними учасниками її становлення. І хоч нікого з того невеличкого викладацького колективу сьогодні вже нема, вдячна пам'ять про нього зберігається, а досвід наукової і педагогічної діяльності став об'єктом дослідження [Мир Ольвии, 1996, с. 3–95; Археологія, 1998, с. 155–156; Бібліографічний покажчик, 1996, с. 3–4, 6–25]. При цьому слід зазначити, що в публікаціях на таку проблематику відчувається прагнення реалізації мікроісторичного напрямку, сутність якого полягає в тому, щоб, вивчаючи життя однієї людини, реконструюючи її біографію, аналізуючи прояви життєдіяльності, поведінки в певному соціальному середовищі, з'ясувати їхню відповідність викликам і потребам часу, місце суб'єкта, його роль в історичному процесі, внесок в культуру. В даній статті мова йтиме про внесок

Г.Г. Мезенцевої в археологію та музеєзнавство, її участь в розбудові кафедри, підготовці фахівців.

Здається, з самого початку доля визначила її життєвий шлях. Народилась 15 вересня 1923 р. в Києві, жила і вчилася в культурному центрі серед чудових пам'яток історії. То ж батькам, службовцям, людям не стороннім проблем культурної спадщини природно було змалечку прищеплювати своїй донці любов до історичного минулого та мистецтва. Тому, коли в січні 1944 р. у Київському університеті було відновлено навчання і створено кафедру археології, Г.Г. Мезенцева, не вагаючись, обрала цю спеціалізацію. Вже в 1946 р. вона бере участь в археологічному дослідженні пам'яток Поросся, звичайно, не здогадуючись, що продовжуватиме його в майбутньому. 40-ві роки для Г.Г. Мезенцевої (тоді ще Віницької) – період навчання, пошуку місця в археології. Перші повоєнні роки – час відновлення діяльності Інституту археології, музеїв України, що зазнали під час війни значних збитків, упорядкування їхньої мережі, змісту та організації роботи, формування колективів наукових працівників. Навчаючись в аспірантурі університету в той скрутний час (1946–1949) Г.Г. Мезенцева працювала науковим співробітником Державного історико-культурного заповідника «Софійський музей» (1947–1949). Цей перший досвід музейної роботи не був марним і забутим, значною мірою визначив напрямок наступної роботи в галузі археології та музейництва. Їй довелося бути свідком і брати участь в київських розкопках М.К. Каргера – фахівця з історії давньоруської культури та мистецтва (архітектури, живопису), слов'яно-руської археології, і, зокрема, археології давньоруських міст. Під керівництвом ленінградського вченого здійснювались обстеження і вивчення пам'яток, археологічні та реставраційні роботи в 20 містах, в тому числі українських: крім Києва, у Вишгороді, Переяславі-Хмельницькому, Борис-

полі, Галичі, Володимирі Волинському. В ці роки М. Каргер як один з авторів та редакторів працював над «Историей культуры Древней Руси» (т. 1–2, М.-Л., 1948–1951 рр.), а матеріали тогочасних розкопок були використані у двотомній праці «Древний Киев» (т. 1–2., М.-Л., 1958–1961 рр.), що переконувало в перспективності дальшого вивчення пам'яток міста, надихало на цю роботу майбутні покоління археологів.

У 1946–1953 рр. проводилось дослідження Софії Київської Ю. Асеевим, В. Волковим та М. Кресальним, що дозволило реконструювати (з певною долею ймовірності в частині західного фасаду) вигляд собору XII ст., відтворити його в макеті, виконаному під керівництвом архітектора Є. Даниленка. Його можна побачити в експозиції музею.

Г.Г. Мезенцевій в цей час доводилось опрацьовувати матеріали досліджень Десятинної церкви та Михайлівського Золотоверхого собору, що знаходились у фондах заповідника. В процесі цієї скромної малопомітної роботи відбувалось поступове її прилучення до практичної науково-фундової роботи. Їй поталанило, що опинилась в середовищі фахівців, в атмосфері творчого наукового пошуку, мала справу із справжніми високохудожніми пам'ятками. І вплив, прямий чи опосередкований, цього середовища на майбутнього вченого не викликає сумніву, він виявив себе в стилі роботи Галини Георгіївни в наступні роки. Вже наприкінці життя в листах з далекої Канади вона з ностальгією згадуватиме «мою рідну Софію».

І все ж обставини склались так, що в роки навчання в аспірантурі основні зусилля Г. Мезенцевої спрямовані на написання кандидатської дисертації на тему «Теракоти Ольвії та їхнє значення як історичного джерела». Її науковий керівник Л.М. Славін, член-кореспондент АН УРСР (з 1939 р.), засновник кафедри археології Київського університету, відомий археолог, який з 1926 р. систематично досліджував стародавню Ольвію, вмів захопити вихованців античною проблематикою. Після відновлення перерваних війною розкопок в Ольвії щорічно проходили археологічну практику студенти Київського університету, з ними працювали аспіранти Л.М. Славіна – М.Д. Мелашенко, М.М. Бондар, Г.Г. Мезенцева. Остання зосередила увагу на вивченні фондових археологічних матеріалів, що вимагали камеральної обробки, атрибуції, систематизації та інтерпретації, досліджувала технологічні основи виробництва теракот в Ольвії. Дисертацію вона захистила 1950 р. в Інституті історії матеріальної культури АН СРСР у Москві, але, як і її згадані

колеги-аспіранти, античною археологією далі займалась лише вона, оскільки того вимагала її викладацька діяльність. В перше повоєнне десятиліття проблема підготовки кадрів, добору їх для роботи в установах, що вважались ідеологічними, для їхнього керівництва була дуже непростю, вимагала неабиякого адміністративного хисту, вміння орієнтуватись в політичній обстановці, забезпечити підтримку директивних органів, гнучкості та виваженості рішень. Те, що Л.М.Славін протягом 1945–1951 рр. залишався на посаді заступника директора Інституту археології АН УРСР, завідуючим кафедрою археології історичного факультету університету, дозволило багатьом його колегам-археологам, кращим вихованцям – колишнім студентам знайти своє місце в археології, присвятити життя науковій діяльності. Кафедра стала основним джерелом систематичного комплектування кадрів Інституту. І це в несприятливих умовах, коли на хвилях політичних кампаній, викликаних постановами партійних органів з кадрової політики (липень-серпень 1946), ідеологічних питань (серпень-жовтень 1946; вересень 1947; травень 1948; лютий 1949, 1950), про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР (серпень 1947), в якій вчені-історики звинувачувались в тому, що їхні праці є антинауковими, написаними в антимарксистському дусі, з грубими політичними помилками і викривленнями [Верстюк, 1995, с. 494, 495, 498, 501, 504, 505, 507], керівництво історичного факультету час від часу робить спроби «підставити» кафедру археології, «відігратись» на ній, звинувачуючи в аполітизмі, в схоластичності питань з офіційної точки зору, якими вона займалася. В листі від 14 грудня 1994 р. з Торонто Г.Г. Мезенцева писала: «Несподівано згадалось, скільки боротьби довелося витратити за її (кафедри – С.Л., Ю.О.) існування Л.М. Славіну і нам з Миколою Бондарем, коли її хотіли ліквідувати, до чогось приєднати такі «орли», як Бородін, вважаючи «археологію» контрреволюцією, та й інші. ...Добре, що дехто мав здоровий глузд, був освіченим (як-то: ректори В.Г. Бондарчук, І.Т. Швець, декан Ю.Ю. Кондуфор).» Вона визнавала, що авторитет Л.М. Славіна в наукових археологічних колах, підтримка з боку вчених, які усвідомлювали справжнє значення археології, щоразу врятовували кафедру. Та й керівництво мало пам'ятати, що приїхав він 1938 р. в Україну з археологічного центру – Державної академії історії матеріальної культури в Ленінграді, зразу ж став помітною фігурою в науковій номенклатурі республіки (в 1939–

1945 рр. вчений секретар відділу суспільних наук АН УРСР, з 1939 р. член-кореспондент останньої, директор новоствореного Інституту археології). З свого боку Л.М. Славін в своїй діяльності намагався уникати конфліктних ситуацій, інтриг, якими, на жаль, багате вузівське та академічне життя, вимагав цього від колег, орієнтуючи їх на плідну роботу в навчально-виховному процесі, наукових дослідженнях. «Навіть звертаючи увагу на певні власні мотиви та вплив системи на формування викладацького складу кафедри, коли поза нею вимушені були залишатися по-справжньому талановиті археологи, слід відверто визнати, що тільки особисті якості Л.М. Славіна дозволили кафедрі археології та музеєзнавства суттєво відрізнитись від інших кафедр історичного факультету», – пише І.С. Піоро [Піоро, 1996, с. 47].

Ті, хто працював із Л.М.Славіним, відзначали, що він був «дуже зацікавлений в кожному, кому міг допомогти і захопити», «в кожному він хотів бачити, і бачив, і вирощував особистість. Саме тому він багатьом зміг прищепити любов до археології, а з нею – любов до праці та непохитність щодо життєвих випробувань» [Ветштейн, 1996, с. 49].

На такому тлі відбувалось поступове прилучення Г.Г. Мезенцевої до наукової та педагогічної діяльності. Після закінчення аспірантури вона протягом 1949–1950 р.р. працювала в Інституті археології, а після захисту дисертації в червні 1950 р. стає старшим викладачем кафедри археології університету. У ті часи робота інституту і кафедри була щільно пов'язана. І не лише тому, що мали одного керівника, мешкали поряд, науковці інституту були за сумісництвом викладачами кафедри, студенти працювали з ними разом в експедиціях та камералці. Стратегія цього творчого співробітництва полягала в прагненні забезпечити наступність поколінь, передачу досвіду. Працюючи рік в Інституті і готуючись до захисту дисертації з античної тематики, Г.Г.Мезенцева виявляла особливий інтерес до роботи науковців старшого покоління, які досліджували пам'ятки слов'яно-руської археології. Це Н.В. Лінка, В.Й. Довженок. В.А.Богусевич, які обстежували Канівщину, Київщину, мали досвід музейної, а два останні ще й викладацької роботи. Щодо Г.Г. Мезенцевої, то вона в цей час, як і завжди, виявляла надзвичайну працьовитість, енергійність, комунікабельність, відданість археології. Л.М. Славін домогся дозволу залишити своїх аспірантів Г.Г.Мезенцеву та М.М.Бондаря на кафедрі викладачами. І це при тому, що деякі біог-

рафічні дані першої не відповідали вимогам часу: позапартійна, перебувала під час війни на окупованій території. Аргументом на її користь вважалося, що тема кандидатської дисертації мала джерелознавчий характер, відповідала науковій проблематиці історичного факультету, Г.Г. Мезенцева мала замінити на кафедрі В.А.Богусевича, який викладав на ній з 1947 по 1950 рік і залишався завідуючим відділом Інституту археології. Зміна поколінь на кафедрі археології 1950 р. та її наслідки дають підставу говорити про новий етап у її розвитку, власне, організаційне оформлення. Завідуючий та двоє старших викладачів, які за 9 років вирости до посад доцентів, не тільки зберегли те краще, що залишалось від попередників, а й внесли до змісту та напрямку роботи чимало новацій. Було поновлено програми навчальних нормативних та спеціальних курсів, раціонально розподілено між викладачами відповідно до їхньої наукової спеціалізації навантаження, визначено бази, опрацьовано порядок і методикку практичних занять, сформовано, відповідно часу, на науковому та дидактичному рівні тематику курсових і дипломних робіт студентів. Навчальні питання діяльності кафедри розв'язувались колегіально, кожен її член був впевнений, що в разі необхідності буде підтриманий іншими, йому допоможуть. Вміння Л.М. Славіна, який читав першокурсникам «Основи археології», захопити молодь романтикою наукового пошуку, сприяло зростанню кількості студентів, які вирішували спеціалізуватися на кафедрі. Йшли на неї й ті студенти, хто з різних причин мав намір уникнути після закінчення вузу розподілу в загальноосвітні школи. Уявлення про життя та роботу кафедри в 50-ті роки дають спогади її тогочасних випускників, багато з яких стали відомими археологами [Максимов, 1996, с. 54–58]. Як правило, вони наголошують, що кафедра успішно продовжувала формувати школу вітчизняних археологів, поповнювати своїми вихованцями колектив академічного інституту. Зміна керівництва останнього, попит музеїв на археологів, змусив кафедру внести корективи в профільне спрямування своєї діяльності. З 1955 р. вона стає кафедрою археології та музеєзнавства. Це дало можливість присвоювати її вихованцям кваліфікацію «історик, археолог-музеєзнавець, вчитель історії та суспільствознавства». Хоч до розробки програм і перших в Україні посібників з музеєзнавства були причетні всі члени кафедри, основну роботу виконувала Г.Г. Мезенцева. В наступні роки їй довелося читати не лише спецкур-

си з слов'яно-руської археології, а й методик науково-фондової, експозиційної, екскурсійної роботи музеїв. Якщо опануванню методиками сприяли московські видання Науково-дослідного інституту краєзнавчої та музейної роботи, серед яких «Основы советского музееведения» (М., 1950), безпосереднє знайомство з роботою київських музеїв, в яких вже працювало чимало колишніх випускників кафедри, то вивчення проблеми історії та теорії музейної справи в Україні було пов'язане з певними труднощами, зокрема, обмеженістю джерельної бази. Архівні фонди та публікації музейних працівників, які були репресовані (а таких було чимало) лишалися недоступними, і все ж працівники кафедри 1959 р. видали «Нариси музейної справи», а Г.Г. Мезенцева – «Музеї України». Ще раніше, в 1957 р. опублікувала статтю «Музейне будівництво на Україні за 40 років радянської влади» (Наукові записки. – Т. 16. – Вип. 12. – К.: Вид-во Київ. ун-ту – с.131–145). Про те, що ці роботи Г.Г. Мезенцевої були потрібні не лише як посібники для студентів, які за ними вивчали музейну справу майже 20 наступних років, а й як основа для дальшого дослідження історії вітчизняної музейної справи, свідчить такий факт. На початку 1966 р. в ЮНЕСКО вирішено видати журнал «Museum», присвячений музеям України. Статтю про їхній історичний розвиток для заступника міністра культури писали працівники науково-методичного відділу Історичного музею УРСР (Київ). Не маючи інших джерел, вони використали в статті все, написане з цього питання Галиною Георгіївною. [Legkoduh, 1966, с. 142–151]. Було зроблено висновок про актуальність вивчення історії музейної справи в республіці. Ті, хто писав на цю тематику пізніше, як правило, згадують праці Г.Г. Мезенцевої, посилаються на «Нариси музейної справи» як на одну з перших українських музеєзнавчих робіт.

Не маючи можливості безпосередньо познайомитися з усіма музеями України, Г.Г. Мезенцева використала путівники по них для написання музеографічної роботи. Завдяки «Музеям України» тогочасні студенти мали певне уявлення про експозиції, зібрання музеїв різних профілів, їхню мережу. У наш час книжка може бути використана як джерело вивчення історії та теорії музейної справи. На жаль, доцільність таких музеографічних робіт не завжди усвідомлюється навіть фахівцями. Так, підготувавши нову книжку про музеї республіки разом з їхніми працівниками в 70-ті роки, Г.Г. Мезенцева не знайшла розуміння і підтримки з боку колег. Робота, яка б давала

уявлення про українську музеографію 70-х років ХХ століття, можливість порівняти її з кінцем 50-х, була б доречною в наш час.

Звичайно, з лекцій Галини Георгіївни студенти дізнавались про музейну справу значно більше, ніж могли прочитати в посібниках. Саме на її лекціях з музеєзнавства студенти вперше дізнавались про внесок у збереження та вивчення історико-культурної спадщини М.Ф. Біляшівського, Д.М. Щербаківського, Д.І. Яворницького, Ф.І. Шміта, В.В. Тарновського, Д.Л. Самоквасова, І.В. Моргілевського, М.О. Макаренка, Б. та В. Ханенків та ін. Оцінки їхньої діяльності були, як правило, високі, об'єктивні. Пам'ятаючи, що більшість з тих, хто піде працювати в музеї, буде займатися археологією, Галина Георгіївна спочатку надавала перевагу археологічному музеєзнавству, а в 70-ті роки, зважаючи на вимоги часу, почала поступово переходити до загального. Співпрацюючи з провідними працівниками Науково-дослідного інституту музеєзнавства (Москва), зокрема А.М. Разгоном та Г.Б. Закс, управлінням музеїв Міністерства культури УРСР (начальник – Г.С. Кирилюк), Галина Георгіївна мала можливість брати участь у важливіших заходах цих установ (оглядах, конференціях, нарадах, засіданнях вчених рад, в роботі комісій тощо). Її використовували як консультанта при розробці проектів урядових постанов. Вона була обізнана з тогочасною ситуацією в вітчизняному музейництві та, в міру можливості, за кордоном. Мабуть, знайомство з болгарським музеєзнавцем Т. Силянською – Новиковою, її навчальним посібником [Силянська-Новикова, 1972] спонукало Г.Г. Мезенцеву розпочати роботу над підручником з музеєзнавства.

Дотримуючись інституційної концепції в тлумаченні предмета музеєзнавства, як і більшість тогочасних дослідників, Галина Георгіївна вбачала в ньому прикладну історичну дисципліну. З цього впливає її особлива увага до практичних занять студентів з музеєзнавства. В той час вони проводились на базі Історичного музею УРСР. Керувала практикою Г.Г. Мезенцева, а студенти працювали разом із досвідченими науковими працівниками музею, як-то: А.Д. Руденко (фонди), Н.І. Шендрік (масова культосвітня робота, археологія Давньої Русі), Г.М. Шовкопляс (археологія ранніх слов'ян), О.Д. Ганіна (скіфо-сарматська археологія), Л.М. Романюк (скіфо-антична археологія), Т.Г. Мовша (первісна археологія), С.Р. Кілієвич (археологія Київської Русі). Студенти знайомились з музейними фондами, умовами збе-

Рис. 1. Під час музейної практики студентів кафедри археології та музеєзнавства Київського держуніверситету в фондах Київського історичного музею. Студенти О. Лавров та Ю. Омельченко

реження, набували навичок комплектування та обліку (рис. 1). Під час вивчення методики фондової роботи Галина Георгіївна влаштовувала лабораторні заняття з реставрації на хімічному факультеті університету. Студенти мали можливість протягом тижня реставрувати античні монети з розкопок в Ольвії. Звичайно, реставраторами вони не ставали, але пам'ять про цей перший досвід реставраційної роботи лишалась назавжди. Вивчаючи методику експозиційної роботи, вони мали скласти проект тематико-експозиційного плану. Вивчення методики екскурсійної роботи передбачало, що студенти мали самостійно розробити методичку екскурсії, а потім самостійно провести її по експозиції будь-якого музею, продемонструвати викладачам та студентам кафедри не тільки знання матеріалу, а й досить досконалу техніку його викладу.

Навчальним планом історичного факультету передбачалась музейна ознайомча практика для всіх студентів на базі музеїв Ленінграда та Москви. Майбутні археологи-музеєзнавці виділялись в окрему групу, їхні заняття в цих музеях мали не лише ознайомчий характер, але й специфічні особливості, обумовлені потребою поглибити та розширити вже набуті знання. Успіх практики значною

мірою залежав від чіткої її організації. Музейні працівники не шкодували часу, зусиль, щоб більше показати й розповісти, особливо щось з особистого досвіду. В музейництві СРСР 60-х років минулого століття відбувались зміни як позитивні, так і негативні (музейний бум, зростання мережі, надмірна ідеологізація, формалізація й т. ін.). Поновлюючи зміст музеєзнавчої освіти, Галина Георгіївна завжди творчо підходила до будь-яких новацій, намагалась уникати прожектерства, дотримувалась справді наукових засад в практичному музейництві. Коли керівництво запропонувало їй очолити роботу з створення Музею історії університету в надзвичайно короткий термін – до чергового ювілею університету, вона відмовилась, пояснюючи, що нічого путнього з тієї забаванки не буде. І, справді, обмежились влаштуванням фотовиставки, яка лише з часом почала переростати в музей.

З самого початку заснування для кафедри була нагальною потреба створення археологічного музею. Все, що мала тоді кафедра, це – два ряди вітрин, розташованих у коридорі. Тут же, у тумбах зберігались і фонди, а експозиція будувалась на матеріалах розкопок кафедральних експедицій, деяких пам'ятках, що надійшли з Інституту археології. Художнє оформлення здійснили самотужки. Галина Георгіївна, як, мабуть, і Л.М. Славін, розуміли, що створення повноцінного навчального археологічного музею вимагає систематичної, тривалої, а, головне системної роботи всього колективу. Але їм не вдавалось розв'язати проблему експозиційної площі, необхідних коштів. Через брак фондового приміщення камеральна обробка матеріалів здійснювалась з великими труднощами. Траплялись крадіжки матеріалів розкопок, зокрема, нумізматичної колекції. Мабуть, про скептичне ставлення до ідеї створення кафедрального музею в той час свідчить й те, що Галина Георгіївна, залишаючи університет і сумніваючись, що археологічні матеріали її розкопок тут будуть збережені, вимушена була розпорозити свої фонди, передавши частину Історичному музею УРСР, другу, лишивши музею Канівського заповідника, де вони зберігаються і в наш час. Впорядкований масовий матеріал її розкопок разом з документацією первинної обробки перебуває в фондах кафедри, а крапці зразки експонуються в музеї кафедри, звістку про створення якого вона радо вітала з Канади.

Впроваджуючи з середини 50-х років у зміст роботи кафедри музеєзнавство, Г.Г. Мезенцева продовжувала повноцінні археологічні роботи: читала спецкурси з слов'яно-руської археології, проводила археологічні дослідження: розвідки,

розкопки, вивчення здобутого матеріалу, його популяризацію. В той час різкого протиставлення, розмежування археології та музейної справи на кафедрі не спостерігається, хоч вони органічно не поєднані. Як у науковій роботі, так і в навчальному процесі перевага надається археології як базовій галузі знання, а музейництво – прикладний додаток до неї.

В 50–60-ті рр. Г.Г. Мезенцева брала участь в роботі Канівської комплексної археологічної експедиції. На території біо-географічного заповідника Київського держуніверситету ім. Т.Г. Шевченка вона під час студентської археологічної практики розкопувала слов'янське поселення полян VII–IX ст., давньоруське місто Родень (рис. 2). Тематика цих досліджень була визначена АН УРСР. В проєкті «Основних проблем розвитку археології в Українській РСР», висунутому на обговорення науковців у 1958 р., зокрема, була запропонована тема досліджень «Археологічні пам'ятки і карта східнослов'янських племен другої половини I тисячоліття н.е. на території УРСР». Оскільки ця тема, як підкреслювалось, найменше забезпечена джерелами, найголовнішим завданням мала стати розробка старих і пошуки нових джерел. Насамперед необхідно було опрацювати і видати матеріали поселень Луки – Райковецької, Волинцевого, Пеньківки, Пастирського городища та інших розкопаних пам'яток другої половини I тисячоліття н.е. Особливо важливим для цієї теми вважалось розширення польових досліджень шляхом глибоких розвідок з метою врахування пам'яток цього часу, визначення їх культурно-історичних рис і виявлення різних типів, які характеризують етнографічні відмінності окремих племен. «На пам'ятках, які найкраще збереглися, повинні бути проведені широкі розкопки з метою встановлення більш повної картини господарства і суспільного життя слов'янських племен у період, який передував Київській Русі», – вказувалось у документі [Основні напрями..., 1958, с. 27–31]. Звичайно, не лише ця директива обумовила об'єкт археологічного дослідження. Заповідник був чи не найкращою базою для проведення археологічної практики, попередні розвідки на його території Н.В. Лінки, В.А. Богусевича, Г.М. Шовкоплас, М.М. Бондаря, вивчення і публікація виявлених археологічних матеріалів переконували

Рис. 2. Княжа гора – місце археологічних розкопок давньоруського міста Родня

в доцільності розкопок саме на цьому місці. І вони справді були успішними.

Основні роботи на поселенні проведені в 1958–1962 рр., коли була досліджена більша частина канівського поселення, а також відкритий і частково вивчений його могильник. На розкопаній площі відкрито 24 стародавніх житла, 17 приміщень різного призначення та 42 ями господарського характеру. Здобуто велику кількість різноманітних знахідок: посуд, знаряддя праці, прикраси, предмети побуту і таке ін. Все це дало можливість характеризувати тогочасне сільське господарство, ремесло і культуру полян. Звіти про розкопки друкувались з 1958 р. систематично в наукових виданнях Київського університету [Бібліографічний покажчик, 1996, с. 21–22]. Підсумковою роботою стала публікація в 1965 р. Г.Г. Мезенцевою монографії «Канівське поселення полян». Вона опублікувала матеріали розкопок, висвітила питання планування поселення, його життя, господарчих будов, розповіла про господарство і побут, могильник, зробила висновок про високий рівень розвитку вже в VII–VIII ст. племені стародавніх слов'ян, яке жило на правому березі Дніпра, стало ядром при створенні першої давньоруської держави Київської Русі. Висновок про час існування поселення від другої половини VII ст. до другої половини IX ст. на території надзапальної тераси між Гнилою Балкою і Холодним Яром, далі до Княжої гори Галина Георгіївна робила на основі вивчення та класифікації кераміки, посилаючись на аналогії (кераміка празького, райковецького, волинцевського типів). Пізніше, коли фонди цих матеріалів значно зросли і були краще вивчені, у дослідників з'явилась можливість вносити корективи в датування, зроблені попередниками. Своєрідним визнанням внеску Г.Г. Мезенцевої в дослідження слов'янських старожитностей, можна вважати те, що Канівське

Рис. 3. Керівники загонів Канівської археологічної експедиції Г.Г. Мезенцева та М.М. Бондар, студенти історичного факультету Київського держуніверситету ім. Т.Г. Шевченка, учні Пекарської загальноосвітньої школи – учасники розкопок Канівського слов'янського поселення. 1961 р.

поселення віднесено до ряду селищ культури Луки Райковецької VIII–IX., які «сучасні археологи намагаються пов'язати з літописними союзами племен, згадуваними у «Повісті временних літ» [Винокур, 1994, с. 222, 224].

У навчальному посібнику для студентів історичних факультетів університетів та педагогічних інститутів, які вивчають дисципліну «Археологія», І.С. Винокур широко використав матеріали розкопок Г.Г. Мезенцевої давньоруського міста X–XIII ст. на Княжій горі біля Канева, яке дослідниця пов'язала із літописним Роднем. Автор підручника звернув увагу на припущення Галини Георгіївни про генетичний зв'язок слов'янського поселення полян VII–IX ст., розташованого біля підніжжя Княжої гори, з м. Роднем [Винокур, 1994, с. 245].

«Давньоруське місто – це велика історична тема, в яку входить ряд дуже важливих питань: походження міста, господарство його жителів, соціальний склад населення, соціальна топографія і планування міста, культура і мистецтво міста. Матеріали, які в тій або іншій мірі відповідають на ці питання, є, але їх ще далеко недостатньо. Необхідні дальші широкі розкопки давньоруських міст. ...Особлива увага має бути приділена розшукам найдавніших культурних шарів з метою висвітлення походження і най-

давнішого періоду розвитку міст», – зазначалось в «Основних проблемах розвитку археології в Українській РСР» [Основні проблеми..., 1958, с. 31]. Ці настанови покладено в основу досліджень Родня. Галина Георгіївна в основному розкопувала ділянку посаду, але при написанні монографії «Древнеруське місто Родень: Княжа гора,» виданої 1968 р., використала матеріали досліджень, розкопок попередників: Д.Я. Самоквасова, Н.Я. Тарновського, Н.С. Бранденбурга, В.Б. Антоновича, М.Ф. Біляшівського. А це означало, що треба було ознайомитись з археологічними пам'ятками, які зберігались в Ермітажі, історичних музеях Києва, Москви, Чернігова та ін., що були виявлені на всій іншій території колишнього міста. В монографії, що стала основою докторської дисертації, захищеної Г.Г. Мезенцевою 1969 р., знаходимо не лише відповідь на питання, намічені «Основними напрямками...», а й такі, як «Військова справа в Родні», його могильник, укріплення. Автор спростувала гіпотези В.Г. Ляскоронського про місце розташування Родня в Поліссі, В.А. Богусевича – на Малому скіфському городищі [Мезенцева, 1968, с. 18]. Слід відзначити високий рівень публікації здобутого археологічного матеріалу: в книжці – чисельні фото розкопаних речей, їхній реєстр, таблиці спектрального аналізу посуду, креслення та фото залишків жител, по-

мешкань виробничого призначення. Значною мірою все це стало можливим завдяки прилученню до роботи в експедиції професійних креслярів, художників, фотографів, чіткій організації роботи учасників розкопок. Якщо розкопки проводились у першій половині дня, то у другій виділялось кілька годин на обов'язкову роботу студентів – практикантів з розкопаним матеріалом, польовими щоденниками. Знахідки в той самий день проходили камеральну обробку, обліковувались в колекційних описах. Що можна було, в умовах експедиції реставрувалось. Галина Георгіївна приділяла значну увагу методиці розкопок. В разі потреби вона консультувалася з фахівцями. Експедиції Г.Г. Мезенцевої відвідували академік АН СРСР Б.О. Рибаків, директор Інституту археології, член-кор. АН УРСР С.М. Бібіков, доктор історичних наук С.О. Висоцький, проф. В.Й. Довженок, доктор історичних наук А.М. Кирпичников та ін. Саме Б.О. Рибаків, ознайомившись із випадковими знахідками біля підніжжя гори Пластунки, висунув гіпотезу про існування на ній капища. Розкопками було виявлено некрополь Родня, великі камені з отворами, що могли бути підставками для дерев'яних ідолів. Експедиційні художники підказали Г.Г. Мезенцевій ідею реконструкції Родня та канівського слов'янського поселення, реалізували її в малюнках, макеті. Сам процес розкопок часом фіксувався кінооператорами університетської кіностудії науково-популярних та учбових фільмів.

Успіх археологічної експедиції значною мірою залежить від її організації, матеріально – технічної бази (спорядження, інструментів, знарядь праці), від того, як облаштовано побут. Треба вміти пристосовуватись до не завжди звичних умов, налагодити добрі стосунки з місцевим населенням, домогатися від керівництва університету виділення коштів на експедицію. Галина Георгіївна виявляла неабиякі організаційні здібності, наполегливість у досягненні мети, що стояла перед колективом. Особливо вона піклувалась про студентів та учнів Пекарської сільської школи – копачів (рис. 3). Наприкінці робіт в експедиції всі учасники одержували грошову винагороду, що ніколи не була зайвою і незаслуженою.

З 1959 по 1970 р. Г.Г. Мезенцева продовжувала працювати на кафедрі, маючи наукове звання доцента, з 1970 по 1976 р. – професора: викладала, щорічно розкопувала археологічні пам'ятки.

Рис. 4. Розкопки гончарного горну XII ст. на посаді давнього Білгорода. Г.Г. Мезенцева та лаборант кафедри Є. Ліньова. 1975 р.

З 1966 по 1975 р. вона досліджувала давньоруське місто Білгород (Київський). І знову її цікавить топографія міста, особливості планування, гончарне виробництво, могильник. Про все це вона пише наукові статті, іноді у співавторстві із своїми помічниками-студентами, лаборанткою – неодмінними учасниками експедиції. Вона постійно дає їм можливість виявити самостійність, переконує в перспективності роботи на цій пам'ятці (рис. 4, 5).

Крім статей про стародавній Білгород, лишилася чудова археологічна колекція, що досить по-

Рис. 5. Учасники Білгородської археологічної експедиції 1975 р.

Рис. 6. Мезенцева Г.Г. із студентами-практикантами Одеського університету на розкопках культової споруди у центральному дворі Білгород-Дністровської фортеці. 1977 р.

вно ілюструє тогочасне господарство, культуру. Експонується вона в навчальному музеї кафедри.

Після смерті Л.М. Славина (1971 р.) проф. Мезенцева, начебто мала підстави претендувати на завідування кафедрою. Проте, цього не сталося. З осені 1976 р. Г.Г. Мезенцева переходить на роботу до новоствореного відділу Південно-Західного Причорномор'я Інституту археології АН УРСР у м. Одесі і започатковує дослідження слов'янських пам'яток, зокрема у м. Білгород-Дністровському (археологічні експедиції 1977–1983 рр.) Цей археологічний підрозділ сприяв координації дослід-

Рис. 7. Розкопки залишків одноапсидного храму в Білгород-Дністровському. 1980 р.

жень на території свого регіону, який був осередком культурних та історичних процесів у минулому, своєрідним вузлом культурогенезу. Характерною рисою останнього була взаємодія культурних традицій та новацій, що привели до формування якісно нової, усталеної культурної спільноти. Галину Георгіївну цікавила проблема місця та ролі слов'янського культурного елемента в ній. Вона брала участь в редагуванні першого збірника наукових праць відділу, виданого 1981 р. [Древности, 1981, с. 136].

Працюючи у відділі на посаді старшого наукового співробітника, Г.Г. Мезенцева одночасно викладала в Одеському державному університеті курси: «Археологія Давньої Русі», «Культура Київської Русі», «Музеєзнавство» (1977–1979 рр.).

Наслідки досліджень Г.Г. Мезенцевої середньовічного Білгород-Дністровського, як і попередніх об'єктів, потрапили на сторінки «Археології України». Ці багаторічні (1977–1983 рр.) розкопки сприяли з'ясуванню історичної топографії міста, побудованого на руїнах античної Тіри. На південному подвір'ї фортеці розкопками виявлено житлові й господарські споруди, храми, могильники. З'ясовано, що тут в XII–XIII ст. функціонувала одноапсидна церква, на місці якої у XV ст. турки спорудили мечеть (рис. 6, 7). Стіни церкви були розписані фресками. Нижче фундаментів храму відкрито могильник [Винюкур, 1994, с. 290–291].

У 1986 р. Г.Г. Мезенцева повернулася до Києва і працювала спочатку старшим науковим співробітником, а потім консультантом давньоруського відділу Інституту археології.

Г.Г. Мезенцева ніколи не стояла осторонь популяризації пам'яток історії та культури. На університетській кіностудії науково-популярних та учбових фільмів за її сценаріями та за безпосередньою участю були створені фільми: «У истоков Киевской Руси» у 3-х частинах (1964), цикл фільмів «Древній Київ» ч. 1, «З глибини віків» ч. 2–3 (1971), «Час залишає сліди» ч. 4 (1972), «Свідки минулого» (1973), а також «Древній Белгород» у 3-х частинах (1970–1973) та «Місто над Десною (Чернігів)» у 2-х частинах (1974). В цих фільмах розповідається про нашу давню історію, наочно демонструвалася тогочасна методика археологічних досліджень. Разом з чоловіком, відомим київським архітектором І.В. Мезенцевим Галина Георгіївна 1978, 1981 рр. ви-

дає фотоальбом «Київ. Краткий обзор архитектурных памятников и ансамблей» [Мезенцева, 1981, с. 144 с.]. В нарисі історії міста з найдавніших часів до 80-р. ХХ ст. автори показали основні тенденції розвитку міста, своєрідність його архітектури. Текст супроводжується чудовими фотографіями пам'яток. В наш час бурхливого будівництва міста цікаво порівняти його тогочасний і сучасний вигляд.

Вітчизняне музейництво зобов'язане Г.Г. Мезенцевій першим підручником з історії, теорії та методики музейної справи – «Музеезнавство», виданим 1980 р., що являє курс лекцій, які автор читала в університетах багато років. Оскільки перші видання з музейної справи застаріли, Галина Георгіївна подбала про новий посібник для студентів – майбутніх музейних працівників. І ним широко користувались понад 10 років, аж поки у 1988 р. не з'явилося московське видання «Музееведение. Музеи исторического профиля». Книга Галини Георгіївни стала справжньою пам'яткою історії української культури, музейної справи.

Проживаючи з осені 1991 р. у Торонто (Канада), Г.Г. Мезенцева продовжувала займатись улюбленою справою – публікувала статті про давню історію України, виступала з лекціями, підготувала до видання енциклопедичний словник-довідник «Дослідники археології України», надрукований у чернігівському видавництві «Сіверянська думка» (1997р). (Рис. 8). Вже тяжко хвора вона встигла зробити авторські правки у сигнальному екземплярі цього видання.

Рис. 8. Г.Г. Мезенцева в Канаді. Торонто. 1993 р.

Галина Георгіївна Мезенцева померла 24 листопада 1997 р. у м. Торонто в Канаді і похована за православним обрядом на міському цвинтарі «York Semetery» серед інших українських і російських діячів науки та культури.

ЛІТЕРАТУРА

Бібліографічний покажчик наукових праць співробітників кафедри археології та музеезнавства. – К., 1996.

Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. 1995. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К.: Наукова думка. – 668 с.

Винокур І.С., Телегін Д.Я. 1984. Археологія України. – К.: Вища школа. – 318 с.

Древности Северо-Западного Причерноморья. Сборник научных трудов. /АН УССР, Институт археологии/. – К. – 1981. – 136 с.

Legkoduha V.K. 1996. Museum development in the Ukraine // Museum. – Vol. XIX, no. 3

Максимов Е.В. 1996. Л.М.Славин в послевоенные годы (1945–1955) // Мир Ольвии. – К.

Мезенцева Г.Г. 1965. Канівське поселення полян. – К.: Вид-во Київ. ун-ту. – 123 с.

Мезенцева Г.Г. 1968. Древньоруське місто Родень: Княжа гора. – К.: Вид-во Київ. ун-ту. – 183 с.

Мезенцева Г.Г., Мезенцев І.В. 1981. Київ. Краткий обзор архитектурных памятников и ансамблей, – К.: Будівельник. – 144 с.

Основні напрями розвитку археології Українській РСР. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, – 1958, – 46 с.

Піоро І.С. 1996. Феномен кафедри археології в умовах Радянської України // Мир Ольвии. – К.

Сіяновська-Новикова Т. 1972. Основи на музеєзнанство. Лекції и изследования. – София: Наука и искусство. – 270 с.

E.A. Linyova, Yu.A. Omelchenko

G.G. MEZENTSEVA: ARCHAEOLOGIST, MUSEUM EXPERT, AND EDUCATOR

Summary

Proposed article portrays professor Galina Mezentseva' activity and experience as archaeologist, museum expert and educator.